

առեղծուած մը, որ շատ նկատմամբ անյուշանելի եւ անմարտելի ձեացած է, Սփիւրսի տուած առեղծուածէն աւելի գոգուարին եւ կնճռոտ, մեր գայուժեան եւ մտաւոր կենաց չափ Գոգուարին, բայց հնարաւոր լուծմանց՝ թէ արժանաւոր եւ թէ կարօտ առեղծուած մը, Ուստի՛ յառաջ եկած է լեզուի նիւթն ու կերպը... ուստի՛ եւն այս բազմառեւակ լեզուները. բայց աշխարհիս լեզուները մէկ նախալեզուէ յառաջ եկած են, թէ ստիպուած ենը շատ նախալեզուներ ենթադրել. լեզուի մը փոփոխութեանց պատճառներն որոնք են. մարդկութեան նախալեզուն ի՞նչ կերպարանք ունէր: Ասոնք ընդհանուր հետաքրքրութիւն չարժող ինդիքներն են, որ իրենց լուծումը կրնան գտնել միայն լեզուագիտութենէն: Բայց ի մասնաւոր երկու ինդիք կայ, զոր մարդաստութիւնն եւ փիլիսոփայութիւնը կ'առաջարկեն լեզուագիտութեան եւ լուծումն կը պահանջեն. ա) լեզուներու բազմակերպ զանազանութիւնն կարելի է միացնել մարդկային սեռին մէջ սիրել անենալուն հետ. այսինքն, ինչպէս որ բովանդակ մարդկութիւնը մէկզուրէ յառաջ եկած է, նայնպէս լեզուն ալ մէկ աղբիւր ունեցած է. եւ ք) Բնէ էր լեզուին եւ մարդկութեան նախնական վիճակին նախա-սկիզբն:՝

Այս երկու ինդիքներուն առաջնոյն պիտի նուիրենք մեր մտադրութիւնն եւ պիտի քննենք այն տեսութիւններն եւ ենթադրութիւնները, զորոնք կը յարաբանեն լեզուագիտութիւնն, որպէս զի գրականն ու հաստատունը ենթադրականն ճշդիւ զանազան ենը:՝

(Ըզբռնութիւն):

Հ. Գ. ՄՂՆ.

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ԿԵՐԵՊԵՏ ԲԹԹԹ ԸՄԹԻՐԵՄԵ-ՅԱՎՀԱՆՆԵՍԵՆ

Դնծանութեան անծանօթը, որուն յայտնութիւնը պարտական ենը Նալբան Յակոբ Պատրիարքին՝ Գիւր Ազնից անուն փոքրիկ երէկասիրութեան, որ այս Կարապետ Բժշկին ծախքովը տպագրուած է անցեալ զարուն երկրորդ կէսին, «յամիճեառն 1760 եւ Հայոց ՌՄԹ Եունով. 4»:

Իւր մասին պէտք եղած բոլոր տեղեկութիւնները՝ թէ եւ հարեւանցի կերպով՝ կը քաղենք միայն վերջիշեալ Ազնից գրքէն՝ որուն մէջ երեք անգամ յիշատակուած է: Բայց նախ

1 Գիւնից, Գիւնիս քիւրդերն, Գրպար, Բզ. 1892: 2 Ի մասնաւոր պիտի ջանաւք ընդարձակապէս քննել հայրենի նկատմամբ եղած ունիւն եւ մեզց կարեւորները, որպէս զի հայրենի լեզու պէտք ինդիքներն աւելի գիտական հիմունք վայր բարձրանաւ, եւ մեր սրբի «Գրաւոր եւ աշխարհաբար» անունով՝ լեզուագիտական օրինաց դէմ հրապարակ նետուած անձնական քահանայն:

հարկ է կարգաւ այս յիշատակութիւնները, որոնցով պիտի ջանանք ուրուագրել այս բժշկին կենսը:

Առաջին յիշատակութիւնը կը կարգանք գրքին նախադասն վրայ այսպէս.

«Գիւր Ազնից ամենայն անձանց հարկաւոր: Էարարդեալ ի Յակոբ Պատրիարքէ: Ի հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ Արաքան-կատար վեհափառ Կաթողիկոսի սրբոյ Էջմիա-ննի. եւ ի Պատրիարքութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ Տեառն Թեոդորոսի ճգնագգեաց եւ Աստուած-իմաստ Վարդապետի: Արգեանքը հոգեւոր որդւոյ մերոյ տիրացու Կարօտ Իսնիֆոյն Բիշիկ. յամիճեառն 1760, եւ Հայոց ՌՄԹ Եունով. 4: Ի Տպարանի Աստուածատուրի:»

Երկրորդ յիշատակութիւնը կը կարգանք հատորին սկիզբն՝ Յառաջաբանութեան մէջ, զոր Նալբան Պատրիարքը կը գրէ.

«Թախանձեցեալ իմ յոշ սակաւ բարեպաշտից, եւ մանաւանդ ի լուսաւոր հոգի Ինիլէր յանձնէ՛ր օրգելէ ի քիչէ՛ր տէրացաւ Կարօտը հոգեւոր գպրէ՛ր առնել զաղօթական ինչ գրուել համաձայն եկեղեցւոյն մերոյ սասացումոց. եւ այլն: Դեկ երրորդ յիշատակութիւնը կ'աւանդէ մեզ խորին տպագրիչը, «Ելուողորմ Տոնգալ, վերնագրով վերջաբանութեան մը մէջ այսպէս.

«Հնորհիւ ամենասուրբ Երրորդութեան եւ միջ Աստուածութեան Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Որոյ, յանկ ելեալ աւարտեցաւ տպումն նորաշար գրքիս աղօթից եւ ժամանցից ի փառս Աստուծոյ: Որ յօրինեալ արարած երկա-սիրութեամբ աշխատանաց Տեառն Յակոբայ Աստուածաբան վարդապետի՝ մեծի Պատրիարքի Կոստանդնուպոլսոյ՝ ի յօգուտ հասարակաց մանկանց եկեղեցւոյ:

«Արգ՝ մի սրբանալ մանկունք սրբոյ Սինի, յիշեսցի՛ր եւ՝ շիշիլ տէրացաւ Կարօտն Իսնիֆոյն. զինորոգ սորին ի վեհէ պանծալոյ. որ սիրահարեալ աղբրանա՛ք՝ ետ յօրինել զսա-աւով եւ զծախսն տպեցման, առ ի լինել յիշատակ հոգւոյ իւրում եւ ծնողացն իւրոց: Հանգուցեալ հօրն Կաթիլը ովանեսին, եւ կենդանի մօրն հիւրին. եւ նորաբողոք որդւոցն՝ պողսին, պետրոսին, եւ յօհաննիսին: Որ եթէ այս գրքուկ սիրով ընկալեալ լիցի եւ փութով վերջացի, (որպէս եւ յուսայ) ունի ի մօր եւ զայլ ինչ գիւրք ի շարադրեալ գրեանց մեծի վարդապետին՝ տալ տպել ի փառս Աստուծոյ, եւ այլն:

Այս երեք յիշատակութիւններն եւ «1760 թուականը» մեզ առաջնորդ առնելով՝ ջանանք

շարադրուած՝ որ ենթադրել կու տան ինձ՝ թէ գուցէ կարապետ Բժշկին գրչին արգիւնքն եղած ըլլան, թէեւ Նալեան Պատրիարք ալ զուրկ չէր բժշկական հմտութենէ:

Այս գրութիւններէն մէկ հասո՞ւ որ մասնաւոր ուշադրութիւն պիտեւեցնէ, կը ներկայացնենմ հոս ամբողջ Վերնագիրն է՝ «Թաւփ-Քոչկոյ ի զգուհի Բոլորի ի Կոստան,» եւ է հետեւեալը.

«Ի հին ժամանակս՝ բժիշկքն վասն ողորմութեան բժշկէին զհիւանդս եւ ոչ վասն արծաթոյ, որպէս եւ կողմանք եւ դաժանասեանքն. յօհաննէս եւ կիրակոս վկայքն. որք փոխանակ վարձուց՝ կողէին զբժշկեալսն ի հաւասան քրիստոսի. ըստ հոգւոյ եւ ըստ մարմնոյ քրիստոսանման բժշկելով: Նախկինն ի բժշկաց եղեւ Հիպոկրատէս, եւ շարագրեաց նախ զգիրք բժշկականութեան, զոր վնջ Նարիս տարի խուլանմով եղեն զգիրք նորա հոմայնցիքն:

«Նմանապէս եւ բաբելացի բժիշկքն ձրի բժշկէին վասն զթուութեան եւ սիրոյ: Իմո՞ր որ կամի բժշկել՝ պարտի գտանել զիմ՝ աւ հայիմ՝ եւ զփորձեցեալ բժիշկի. որ ապա զառողջութիւն քան առջ զվարձս. կամ թէ առնուլ գոնէ ինայելով:

«Արդ՝ բժիշկն պարտի ճանաչել զցաւն եւ զպատճառն. զկազմուած հիւանդին ուժոյ եւ տկարութեան. թէ կարճ զառած գեղն իսթիմա տանել. եւ թէ՛ այն հիւանդի մարմինն յինչ բանէ զեւէլենմիշ կու լինի եղեր: Զի միմքին չէ բժշկիլ հիւանդին յորժամ չորս հիւթքն ի միասին խոռոճաք կու լինին. այսինքն արիւնն, սափրայն, պալլաւմ, եւ սէվտայն: Նաեւ ոմանք ստեր են. թէ ի գիճութենէ եկած տկարութիւնն չէթին կը բժշկի. իմո՞ր զսէպէպն տկարութեան նախ պարտ է գիտել՝ քան զգեղ տան: Դարձեալ, պարտին գիտել բժիշկքն եւ զփիլիսոփայութիւն՝ առ ի ճանաչել զհասկեթախտոց, պահարաց, ակնոց եւ այլոց, որք կիր առնանին ի բժշկութեան: Դարձեալ, փորձառեալք պիտին բժիշկքն, թէ ինքեանք ի գիտելու, եւ թէ բժշկելիքն յիթիպար անել նոցա: Լաթին բժիշկքն ոչ պարտին վասն թէրճիպէի աճամի պերպերի նման՝ զպերպերութիւն թալիմ՝ անել. այլ զփորձ առեալսն ի դեղորեից գործ անել. զի կեահիճ է վասն անմարշ անելոյ զգեղ ինչ՝ խաղա կու լինի: Այլ եւ գիտել պիտին զտալ եւ զառնուլ նէճէսին հիւանդաց, զմարտումն կերակրոյն, զշարժմանս երակաց, զմէքն ի գունոյն եւ ի հոտոյն իմանալ զպատ-

ճառ քնոյ եւ սքնութեան: Իսկ որ հանդերձ պատճառաւ գիտէ զգեղս եւ փորձ առեալ է յամենայնի, անխախտ բժշկէ զտկարն եթէ Աստուած կամեացի: Իսկ այժմու բժիշկք՝ զազահութիւն իւրեանց կամին բժշկել իսպլ առնելով զգին կենաց հիւանդաց, եւ ոմանք դիտելով զբժշկել տկարութիւնն խալաճայ տե՛ք լինել, կեղծաբարաբար զոչինչ խնդրեմք ստեն. այլ ի վերջն մեծամեծ լեռներ կու փլցնեն ի վերայ ողջացելոյն: Եւ կամ թէ առ ըսպէշար եղաճին թէսկէրէ յոքն, եւ զերկու փարայի է՝ զայն՝ զուռուշով առնուլ տան հիւանդի տիրողն եւ յետոյ օրթափ լինին ընդ ըսպէշարին. տալով զկարելի առողջութիւն, եւ բառնալով զինչս եւ աղքատութեամբ հիւանդացնելով:»

Թէեւ Նալեան Պատրիարքի անունը կը կրէ այս գրութիւնը, բայց անոր միջի կարգ մը գաղափարները՝ բժիշկի մը մտածութեան արգիւնք ինձ կ'երեւան: Միայն բժիշկ մը՝ հմտա եւ փորձառու բժիշկ մը միայն կրնայ պատուիրել, թէ բժիշկը նախ եւ յառաջ պարտաւոր է հիւանդին հիւանդութիւնը ճանչնալ, որոնելով հիւանդութեան պատճառները, քան թէ դեղ տալ գիտալ. միայն բժիշկ մը կրնայ պատուիրել թէ՛ բժիշկը պարտաւոր է ճանչնալ, հիւանդին շնչառութիւնը, երակը, մէքն աւ քունը: Ախտազննական արուեստին (diagnostique) լաւ տեղեակ ըլլալու հրաւեր մըն է սա, զոր աւելի բժիշկ մը կրնայ յանձնարարել՝ քան Պատրիարք մը: Բժիշկ մասնանիշ կ'ընեն այս ողորմելի, բժիշկ՝ որ ոչ որ կրնայ ըլլալ ըստ իս, եթէ ոչ՝ մեր կարապետ Բժիշկը, ծանօթն եւ մտերմը Նալեան Պատրիարքին:

Ինչ գեղեցիկ բժշկական դաս՝ կարգ մը բժիշկներու: Այս 135 տարի յառադրուած տաղերը գեո. այսօր կրնան մեծ կարեւորութիւն ունենալ մեզ համար: Զայ բժշկական մտաեռագրութեան մէջ այս տողերը թող առաջին տեղն ունենան, մեծ դասագիրք մը թող ըլլան մեզ ամենուս, եւ արդի հայ բժշկութիւնը նոր անդադեալն, նոր տիւնով ջանայ ըլլալ այն բժշկութիւնը՝ զոր այս գրութիւնը կը պահանջէ:

Այս գրութիւնը կարգալով՝ չեմ վարաւնիր ըսել՝ թէ կարապետ Բժիշկ անպատճառ ունեցաւ բժշկական ուրիշ երկասիրութիւններ. ժողովրդեան կրօնասիրութիւնը վառ պահելու

1 Տես Գալայեան Զանգարանի շարագրեալ ի Թաթար Պատրիարք Կ. Պալայ, 1756, Հատոր Գ. գլ. ԼԲ. էջ 459 և 460:

Համար Աշոթագիրքը գրել տուող բժիշկ մը, հմուտ եւ ազգասէր բժիշկ մը, հարկաւ նոյն ժողովրդեան առողջական վիճակն ալ ուշադրութեան կ'առնէր, անշուշտ պատրաստեց ինքն ալ յաւելրեալն առողջութեան մը, որ՝ ով գիտէ, մոռացութեան որ խորը մնացած է:

Եւր մեռած է Կարապետ Բժիշկի: Ընդունելով՝ որ ինք ծնած ըլլայ 1718ին, եթէ համարենք՝ որ ապրած ըլլայ մինչեւ 65, 70 տարի, վախճանած կ'ըլլայ 1783—1788 տարիներուն մէջ. Կայեանն Պատրիարքի մահուանէն (1764) 19 կամ 20 տարի ետքը:

Ուր է արդեօք իւր գերեզմանը. Բնէ եղան իւր զատկները՝ Պողոս, Պետրոս եւ Յովհաննէս. ունեցած արքեօք Թոռներ, Թոռնորդներ, իւր սերունդն որոնք են այսօր. կը գտնուի արդեօք այս բժշկին պատկերը. — Ազգայն թերեւս լուսաւորեալ այս մութ կէտերը, որոնցմով արդէն այնչափ ծածկուած էր 18^{րդ} դարու այս մեծ Բժիշկը՝ Կարապետ, որ ես մահանուանեցի Աթիւրեալ-Յովհաննէս:

Տոքթ. Ասիւսմ Ծ. Թոյրգոմիս:

Գ Ր Ա Գ Ի Ց Ա Կ Ա Ն Է

ԳԻՏԵՆԵՐ ՄԸ ԻՆՉՊԵՆ ՊԵՏԷ Է ԳԻՐԷ ԿՈՐԻՆ
Ս.

Վարդական ինդիր մը չէ, որ շուտօք կ'ուզենք այս յօդուածով. այլ գիտնականին, մասնագիտին քանի մը գործական ակնարկութիւններ ընել, որոնց շնորհիւ՝ գիրք կարդալու արուեստը, որ ստուգիւ արուեստ մըն է, ունենայ այն պտուղներն, որոնց կը սպասէ ընթերցողը:

Ինչ պէտք է կարդալ: Այս հարցման պատասխանը պիտի չտանք հոս, վասն զի մեր նպատակէն կը շեղինք. եւ երկրորդ ամէն մարդ ըստ իւր պիտոյից գիտէ կամ կրնայ իւր գիտութիւնն յագեցընելու. եւ կամ ընդարձակելու համար կարեւոր գրքերն ընտրել: Յայտնի է թէ ամէն ապագիր գրքերն կարգալու՝ մարդկային կենաց տեսողութիւնը շատ կարճ է. մասնաւոր այսօր, որ լեզուագիտական սահմանին ընդարձակելով գրեթէ իւրաքանչիւր անհատ երկու կամ երեք լեզու գիտէ. եւ ամէն լեզուա-

ալ մասնագիտական գրքեր այնչափ առատ են, որ ընթերցողն ընտրութիւն ընելու համար իսկ, կը շուտարի, կը չսիթի, եւ ճամբայ մը չի կրնար գտնել այս անընթաց ելլելու:

Բայց կրնանք համառօտ կերպով կարգալու կանոններն որոշել: Գիտնականաց մէջ ընդհանուր համոզում կայ, թէ ինչպէս պէտք չի կարդալ:

Ըստ, լսիչունք եւ ակնուն կերպով կարգալու, չի կրնար մեծ օգուտ ունենալ մեր խորհողութեան եւ մտաց վրայ, վասն զի օտար գաղափարաց խառն հասանքը շատերուն ժամանակ չի տար կարգացածին վրայ մտածելու, խորհելու, եւ առով իւր ծանօթութեանց սահմանին մէջ սեղաւորելու օտար հեղինակներու կարծիքն ու մտքերը: Ըստ եւ անկանոն կերպով կարգալու շատով կ'աւաճնորդէ ուրիշ եւ վեր ի վերայ կարգալու, իսկ արագ կարգալու տեսակ մ'ընթերցման տխրեալ կամ աւելի տեսնաց յառաջ կը բերէ, որով մարդ գրքերու վրայ կը յարձակի, զայն — այսպէս ըսելու համար — կ'ուտէ, կը լսի, եւ հագիւ թէ գիրքը թերթիւն կը սկսի, եւ ահա ընդգրկած է, վերջն հասած է, եւ խառն միջոցութեամբն առած գաղափարաց յորդուութիւնն արգելք կ'ըլլայ՝ կարգացածին վրայ մտածելու, դառնալու. եւ զայն մարտնչու: Ըստհեղուէր խրատ մը տուած է. «Յեպհական կարծիք ու խորհողութիւն չուսնենալու ամէնէն ապահով միջոցն է՝ ամէն ազատ վարկենին ձեռքը գիրք մ'ունենալ»:

Ըստ կարգացողը՝ բազմագէտ կ'ըլլայ, բայց ոչ բազմահմուտ. շատ բանի տեղեկութիւն կ'ունենայ, բայց հարեւանցի եւ մութ, ամէն ճիւղի վրայ ելած է, բայց ճիւղերու վրայ պտուղները տեսած չէ: Վերջապէս արդիւնքն այս կ'ըլլայ, որ կարդացած մէկ կտորին կամ նախադասութեան ճշմարտութեան համոզուելու համար, նոյնին վրայ քիչ մը մտածելը, մեծ տանջանք կ'երեւայ իրեն. «այսպիսի պարագայ բաներով վատնելու ժամանակ չունի»:

Տողերու վրայէն կը տահնի, կը թռչնի աչքերը, հանգիստ առնուլ պէտք է, բայց ուր... գրքին վերջին երեսին, եւ վերջին տողին առջեւ: Գիրքը լնցողը, ուրիշ զուարթ. բայց հարցընեք թէ Բնէ կ'ըսէ նոյն գիրքը, Բնէ նոր մտքեր կան, Բնէ ուղղութիւն ունի, Բնէ ստրկած է այն գրքէն... եւ ոչ պատասխան կրնայ տալ. կամ տուած պատասխանն այնպէս անգոհացողիչ է, որ մարդ կը տարակուսի թէ արդեօք իրական կարգացած է նոյն գիրքը, թէ ոչ: Եւ այս «կարգալ» կ'անուանի: